

ANTOANETA OLTEANU

Personajul demonic al basmelor – între zmeu și balaur

(grafia aparține autorului)

Poate că toți dragonii din viața noastră sunt niște prințese care așteaptă să ne vadă frumoși și curajoși. Toate lucrurile înspăimântătoare nu sunt poate decât niște lucruri lipsite de apărare, care așteaptă de la noi o mână de ajutor

R.M. Rilke, *Scrisori către un tânăr poet*

Șarpele este un vertebrat ce întruchipează psihicul inferior, psihismul obscur, ceea ce este rar, tainic, de neînțeles

C.G. Jung

Personajele basmelor populare

Constituind cea mai plastică expresie a fabulosului folcloric, **zmeul și balaurul** basmelor populare sunt însăși chintesența genului. Dacă în alte areale caracterul definitiv este dat de prezența femininului, fabulos sau nu (*povești cu zâne, cu prințese* etc.), basmul sud-est european acordă o atenție sporită încercărilor rituale pe care eroul basmelor (dar și al legendelor) trebuia să le depășească în mod fericit, obținând victorii răsunătoare asupra *zmeilor și balaurilor*.

În acest sens trebuie interpretată și indeterminarea (sau, mai bine zis, slaba conturare) a acestor monștri terifiți, prezențe *sine-qua-non* în basmele fantastice. Prin tradiție, prin înfățișare și prin atributele caracteristice, zmeii și balaurii sînt exponenții tradiționali ai lumii celeilalte, ai supraumanului, ai necunoscutului. Într-un basm publicat de G. Dem. Teodorescu, *Țugunea, feciorul mătușii*, prezența acestor personaje semnifică

pătrunderea eroului în cealaltă lume: ”Porniră și merșeră, merșeră trei zile și trei nopți de-a rîndul, până ajunseră la gura unei prăpastii pe unde intraseră pe tărîmu-ălalt. Înăuntru se vedeau năpîrci, balauri și felurite jigăanii cu cîte trei capete, toate cu gurile căscate...” Cu tot caracterul unitar ce rezidă din funcțiile îndeplinite, atribuite de imaginația populară, zmeii și balaurii basmelor se deosebesc radical (chiar și în ceea ce privește suportul mitologic ce a făcut posibilă perpetuarea credințele care i-a generat).

1. Zmeii

În cea mai mare parte a basmelor românești, zmeii sînt personaje de primă mărime, nelipsite dintr-un basm fantastic. Întrucît sînt simbolul forței malefice prin excelență (e adevărat, care constituie însuși motorul acțiunii) orice povestitor sau ascultător are nevoie de un zmeu care să precizeze cum stau lucrurile: el este nu numai cel care îl face pe erou să facă dovada calităților sale, ci și ”certificatul de garanție” al unui bun parcurs al narațiunii, prin legătura pe care el o stabilește cu principalii eroi ai basmului. Cum arată un zmeu? Cine are nevoie neapărată de o precizare a înfățișării lui? În fond, ”cine nu știe cum e?!“ Într-un basm publicat de Ion Slavici, *Spaima zmeilor*, eroul ajunge pe celălalt tărâm, unde, firește, nimerește peste mult-temutul monstru: ”Aici a intrat într-un codru des și tot s-a dus până ce a dat de o casă cu multe marafeturi. Aici era cuibul zmeilor. N-a găsit acasă decât pe Mama Zmeilor. Cine n-o știe cum e? Rușine-ar fi să zici că n-ai umblat prin lumea aceea și n-o cunoști...” Și dacă povestitorul se ascunde în spatele aluziei la un clișeu tradițional, când este vorba de descriere, în continuarea basmului el merge chiar mai departe, încercînd hîtru să găsească un răspuns logic la întrebarea referitoare la dispariția contactelor dintre oameni și zmei. Zmeii, speriați de foamea copiilor de om (este vorba de celebra formulă ”Aș mânca carne de zmeu!...”), ”când au văzut așa ceva, au aruncat sacii și au tulit-o la fugă. De aceea nu mai sunt azi zmei prin lume, ba li s-a pierdut și urma, încât numai prin povești mai dăm de ei“.

În caracterizarea făcută de Lazăr Șăineanu, ”zmeii sînt ființe în chip de om, dar cu proporțiuni mai mari: uriași cu o coadă solzoasă, care umblă călare pe cai năzdrăvani, cu mai multe inimi. În toate apucăturile lor, ei se apropie de om și de traiul său: zmeii vorbesc ca oamenii, locuiesc în palaturi, au femei, copii“

(Șăineanu, 528). Natura semi-umană, dublată de obiceiurile ”pămîntene“ sînt surprinse și de George Călinescu: ”Zmeul are casă mare, palat de bună seamă... Are grădini cu flori mirositoare în care îmbie pe fată, are grajd, cămară cu arme. Zmeul prezintă toate caracterele unui cavaler feudal... Zmeul este o ființă infernală, trăind pe tărîmul celălalt, dorința lui de împerechere cu o fată de om aduce aminte de însoțirile zeilor elini cu muritoare, cu deosebirea că zmeul însuși e pieritor și în general o ființă fragilă, în ciuda înfățișării sale teribile“ (Călinescu, 9-10).

În unele cazuri, zmeii se comportă asemeni unor umanoizi metamorfozați în bestia înspăimîntătoare care-i terorizează pe oamenii din lumea noastră. Potențiala lor natură umană rezultă din o serie de comportamente ”civilizate“. Singura notă de agresiune vădită este răpirea fetelor pămîntene, pe care o practică automat, parcă sub efectul unui blestem (dar și sub influența vechilor modalități de parafare a căsătoriei). O dată aduse în împărăția lor, zmeii se poartă cu o grijă deosebită față de alesele inimii lor, de care sînt în totalitate subjugăți: ”Interesant pentru caracterul zmeiloreste că aceștia nu fac violență fetelor, care nevrînd să-i

cu caracterizarea făcută de George Călinescu, în care sunt atinse concomitent atribute ale zmeului, dar și ale balaurului. Este însă de reținut legătura pe care o stabilește între zmeu și forțele stihinice ale naturii, pe care într-o anumită măsură și noi o vom dezvolta în rîndurile ce urmează: ”Mitologic, deci simbolic și poetic, zmeul reprezintă o expresie a naturii anorganice impetuoase, a lumii minerale (aramă, fier, aur, topaz, diamant), a bogățiilor de pe tărîmul celălalt, precum și a forțelor telurice latente, a focului în primul rînd și de asemenea al dezlănțuirilor meteorologice, precum ploaia cu vijelie. Din punct de vedere psihologic, zmeul este individul dotat cu mare putere de intimidare ce nu rezidă în inteligență, gladiatorul, tiranul sanguinar, încurcat în fața ingeniului și a oricărei operații intelectuale. Totdeodată el are mentalitatea ființei rebarbative, dizgrațiate de natură, pe care oamenii nu-l iubesc, fiind suspicios față de orice voinic și preferînd să-l extermine preventiv sau tînjind după grația fetelor de oameni, pe care le fură, suferind de a nu fi iubit de ele“ (Călinescu, 36).

Foto Felician Săteanu: Pictură din biserica veche, Bicaz, 2007

ia de bărbați, le cer cîte în lună și în soare, iar ei ”se fac luntre și punte de le împlinesc toate voile“ (Călinescu, 10). În acest sens, nu putem fi de acord

În fapt, prezența *zmeilor* în basmele românești este, de cele mai multe ori, contradictorie. De la sumarele referiri la acest personaj – în calitate de exponent

tradițional al forțelor răului (suflă foc din gură; își trimite zgomotos buzduganul ș.a.), ajungem foarte curînd la ipostaza de *topos*, de clișeu, de prezență indispensabilă în orice fel de basm. În basmul *Cele trei rodii aurite*, publicat de Petre Ispirescu, feciorul de împărat, pe drum, sfătuit de o bătrînă, dădu bună-ziuă unui *balaur*, curăți o fîntînă și ajută o brutăreasă... (*apud Șăineanu*, 213). La Sbiera (*Petru Piperiul, Voinicul Florilor și Ciuda lumii*) zmeul, vorbind despre viteazul erou, afirmă: ”măcar că suntem mai puternici și mai voinici decît ceilalți pămînteni, tot nu cutezăm să ne apropiem de moșia lui“. Mai mult, alte basme (*Giuglea-Vâlsan, Povestea la un 'mpărat*) dovedesc faptul că nu era așa de dificil de înfrînt: ”Hala din slava cerului s-a slobozit și-n ghiare că l-a luat și-n sus l-a suit. Acolo cu ghearele l-a rupt să-l mănînce. El atuncea cu pușca a tras în zmeu și l-a omorît...“. Ca și balaurul, zmeul este un răpitor dar care, în virtutea naturii sale eoliene, își face apariția pe calea aerului, și nu prin mijlocirea unei fîntîni sau a unui curs de apă pe care pune stăpînire. De cele mai multe ori, apariția lui este intempestivă: ”După ce se născu băiatul și fu botezat Petru Făt-Frumos, împăratul se pomeni cu un nor mare și un glas strigă: «Dă-mi, împărate, ce ai nescris acasă!»“ (*Petre Făt-Frumos*, At.M. Marienescu; este interesant că se face referire la un act atipic basmelor, cum este cel al botezatului. Răpirea copiilor de oameni constituie un subiect favorit al memoratelor, mai ales în cazul copiilor nebotezați). Basmul la care ne-am referit mai sus este interesant și din alt punct de vedere. În ciuda groazei pe care o incumbă, zmeul este un nefericit, o unealtă neputincioasă a destinului. Începută cu prezentarea unui motiv nespecific (răpirea unui copil de sex masculin), basmul cuprinde în sine o suită de motive tipice povestirilor superstițioase: copilul face un fel de ucenicie la curtea zmeului-vrăjitor, pe care îl înfruntă cutezînd să se îndrăgostească de fata lui: ”După ce cresc la curtea zmeului, fata-i cea mică se amorează de Petre și zmeul, punându-și în gînd să-l taie, căuta să-i găsească pricină și-l însărcină să-i ghicească care e fata cea mai mică din cele trei fete aidoma ale zmeului“... În alte basme în care predomină elementul anecdotic (*Măldărescu, Suta Ion*) întînim fenomenul invers: zmeul, asemeni unui împărat decrepit, își dă fata de soție unui pămîntean: ”zmeoaica și cu bala de zmeu au

mirosit lucrurile și ce-au zis ei: băiatu ăsta nu e rău pentru fata noastră, numa să vedem de-o fi și destoinic ca la vreme de adînci bătrînețe ale noastre să ne hrănească“... Mai mult, există referiri precise la acest personaj ca fiind rezultatul unor metamorfoze, voluntare sau involuntare, suferite de oameni. În basmul lui I. Pop-Reteganul, *Din fată – fecior*, ”fata cea mare porni în haine cătănești, dar disprețuind în drum o babă, ea o întîmpină ca zmeoaică și o sperie. Tot așa păți și fata mijlocie. Cea mică e sfătuită de babă să aleagă hainele și armele tătîne-său și să încalece pe Dalbu-Ochilor. Tatăl fetei, în chip de zmeu, îi încearcă de patru ori curajul, dar fu nevoit să-i recunoască bărbăția“ (*apud Șăineanu*, 341). În mod asemănător, în basmul *Un ochi rîde și altul plînge* de N.D. Popescu, eroina scapă de la moarte un *balaur* care, dîndu-se peste cap, se făcu un *mîndru fecior* (*apud Șăineanu*, 352; subl. n. A.O.). Într-un alt basm, sora balaurului a fost blestemată ”ca să fie așa pînă ce s-a mărita...“ (*Slutul, Niculiță-Voronca*, 831); mai mult, natura ofidiană este consfințită de blestemul originar: ”Șerpele dintâi nu a fost șerpe, a fost om, și era în cer la Dumnezeu, dar Dumnezeu l-a blestemat cînd a înșelat-o pe Eva, și s-a făcut șerpe“ (*Niculiță-Voronca*, 833). Pe lîngă chipul manifest al zmeilor, basmele populare conțin însă și descrieri simbolice ale acestor personaje. Slavici, în basmul *Băiet sărac*, face referire la o lipsă de substanță a ființelor de pe celălalt tărîm, fie ele fete de împărat sau zmei: ”Eu sunt fata fără trup, care nu voi căpăta trup în astă lume decît în ziua cînd zmeul mă va fi răpit de pe celălalt tărîm...“ Această sintagmă – ”fără trup“ – enigmatică la prima vedere, poate fi pusă în legătură cu reprezentările populare legate de Tărîmul celălalt sau, mai precis, de locuitorii (voluntari sau nu) ai acestuia. Ființele fără trup nu sunt altceva decît sufletele, spiritele smulse din lumea în care viețuiesc de regulă, alături de trupurile pe care le animă; ființe fără trup sînt și *alele*, *vîlvele* credințelor mitologice, și vrăjitoarele care pornesc la sabat, mai ales în clipele încleștărilor dramatice dintre regnurile demonice. În sprijinul acestor considerații vin chiar gesturile magice pe care le săvîrșește eroul basmului, pentru a-l ”în-trupa“ pe adversar în timpul luptei: ”Cum se vede, el luase hotărîrea de a se prinde la luptă cu zmeul chiar în cîmp deschis, unde nu poate să-l vadă /afară de curtea lui nu-l puteți birui, fiindcă e nevăzut/, lucru nemaipomenit de cînd feți-frumoșii se bat cu puii de zmei, fiindcă e greu să-l biruiești pe

un zmeu, dar să-l biruiești chiar pe nevăzute, la asta nu s-a gândit încă nimeni...“ În acest scop, ”scuipând Făt-Frumos de trei ori, /zmeii/ ieșiră la iveală și-i răpuse“ (Șăineanu, 285).

1.1. Zmeii și răpirea fetelor de oameni

Zmeul – personificare a fenomenelor meteorologice

Așa cum am văzut, pentru acești adversari ai eroului, funcția caracteristică era răpirea fetelor (de împărat sau nu), care constituia punctul de declanșare a intrigii basmului. Este interesant însă că, alături de natura ofidiană și de localizare, motivul acesta constituie o trăsătură esențială a unor personaje mitologice puse în strînsă legătură cu fenomene meteorologice specifice, este vorba de *zmeii/ lamiile/ alele/ balaurii* care reglează regimul pluviometric. Să vedem care sînt argumentele:

1.1.1. Localizarea:

Zmeii locuiesc în mod obișnuit pe tărîmul celălalt, unde au palaturi strălucitoare: ”Măndrețe ce am văzut în acele palaturi, nu se poate povesti: grădini cu fel de fel de flori și de pomi, casele învelite cu argint, care străluceau la soare ca oglinda; pereții erau împodobiiți cu chipuri și flori săpate, iar ciubucele erau poleite; fântâni care aruncau apă în sus“ (Șăineanu, 529). Strălucirea deosebită a acestui univers specific poate fi pusă în legătură cu localizarea într-un spațiu aerian, undeva deasupra norilor, care focalizează nemijlocit razele generoase ale soarelui asupra unor elemente ce constituie prin tradiție apanajul fabulosului. Alteori se produce o confuzie între zmeu și balaur, amîndurora fiindu-le atribuite locuințe subterane care trimit mai repede la statutul lor de ordonatori ai regimului pluviometric: într-un basm, eroii ”merseră pînă ajunseră la fîntîna zmeilor, pe unde te puteai duce în Lumea Neagră, unde locuiau zmeii răpitori de fete“ (*Tei-Legănat*, M. Lupescu, *apud* Șăineanu, 378). În alte cazuri, Tărîmul celălalt este situat dincolo de hotarele terestre ale spațiului securizat (deși aici simbolistica podului este plurivalentă, el putînd trimite la stabilirea unor legături nu numai în plan orizontal, ci și vertical – în sus sau în jos): ”Unui împărat îi răpiră niște zmei fetele. Pornind cu război asupra lor, împăratul vru să facă un pod peste apa de la marginea țării. Dar

nu fu chip să așeze podul: ce se lucra ziua, stricau zmeii noaptea...“ (*Ioviță Făt-frumos*, Ispirescu, *apud* Șăineanu, 401).

1.1.2. Înfățișarea:

În credințele populare, cea mai răspândită imagine a zmeului/balaurului este aceea de personificare a furtunii, mai precis, a norilor de furtună, reprezentat sub forma unui ofidian uriaș, adesea un monstru compozit care poate influența considerabil destinele muritorilor. ”Sunt în cer niște zmei, puteri a lui Dumnezeu; ei sînt doi, unul la răsărit și altul la asfințit. Cel de la răsărit e de ploaie, de mană, cel de la asfințit de secetă – și când se face furtună, se aude tunând și se vede fulgerând, ei se bat. Atunci sloboade săgețile cel de la răsărit spre cel de la apus și vezi pe cer cum unul dă în altul. Dacă dovedește cel de ploaie e anul mănos, dacă cel de secetă e secetos“ (Niculiță-Voronca, 804). Un asemenea exponent demonic este întîlnit uneori și pe pămînt, cînd cade epuizat. Și de această dată atît existența, cît și dimensiunile lui sînt considerate firești; de aceea Dumnezeu își recuperează cît mai curînd instrumentul divin: ”Odată zice că a căzut un zmeu jos; zice că are gură strașnic de mare, căscată, roșie și lungă cît ograda; și a stat trei zile, nu s-a urnit din loc. Oamenii au fost fugit, au fost lăsat case și tot. Duhul lui era așa de puternic, că cînd se răsufla trăgea toate lucrurile din casă pe horn, pe ferești și pe uși. – Apoi a început a se mișca și a dat Dumnezeu că a venit un nor și încet, încet el s-a învîlit cu norul acela și s-a ridicat în sus“ (*idem*).

Dar, precum se întîmplă în basme, și credințele populare păstrează imaginea antropomorfă a acestor demoni, care *in spiritu* sau în realitate își dispută supremația în cer sau pe pămînt. În alte părți, ”unde balaurii se numesc *ale*, cred că balaurii sunt duhuri rele. Se fac din oameni care au duh necurat și care în timpul furtunii se culcă adormind un somn greu. În intervalul acesta ”sufletul celui adormit se face ală și se duce să întîmpine altă ală, care e sufletul altui om din altă localitate, și apoi se bat amîndouă. Locul unde se bat alele și localitatea alei învinse sînt bîntuite de furtună și de grindină“ (Gherman, 136; cf. bulg., maced., sîrb. *hala* < grec. calaxa ‘grindină’). Alteori imaginea luptei celor două spirite demonice în înveliș uman este amplificată la dimensiuni cosmice. Experiența onirică este înlocuită de controlul pe care balaurii cosmici îl administrează

fenomenelor meteorologice (în acest sens poate fi explicată și implicarea unor astfel de demoni în apariția eclipselor – se spune că balaurii mari pot înghiți soarele, provocând eclipse – credință răspândită la armeni, *Vishapa*, la slavii de sud – *hale* ș.a.). În multe basme, descrierea zmeului se limitează de regulă la caracteristicile atmosferice: ”Pipăruș Viteazul ajunsese într-un oraș plin de jale, căci chiar în dimineața aceea *un nor* răpise cele trei fete ale împăratului. Voinicul plecă și ajunsese la un palat. Acolo răpuse *un balaur*, precum și pe alți frați zmei și le găsi pe fete în trei chiliuțe“ (*Pipăruș Viteazul*, Șăineanu, 408; subl. n. A.O.; de remarcat și sinonimia perfectă zmeu/balaur). Tot în chip de nor, apărut din senin (și purtător de grindină), un zmeu o fură pe Ileana Cosânzeana: ”pe la jumătatea căii, cerul se întunecă și *un nor gros* se ivi deasupra, *tunete și trăznete*[1] începură să huiască, o ploaie grăunțoasă porni să pice și ca prin minune Ileana Cosânzeana pieri“ (basmul publicat de T. Pamfile, *Tudorel*). Există și cazuri în care norul nu reprezintă o ipostază a zmeului în acțiune, ci constituie doar un cadru de manifestare, un accesoriu distinctiv al prezenței sale supraumane, stihinice: ”Un vînt se scornește și începe să sufle, cu așa turbare și putere încît se încovoiaie pînă la pămînt crăcile copacului sub care stau tupilați cei trei frați, care au cosit orzul crud, fără învoire. «Deodată cu vîntul se ivi spre soare-apune un nor negru gălbinișos, care venea repede și posomorît de țî se făcea părul măciucă», «nor ca păcura» ce se despica cu fulgere și tunete în două și lasă din el «un zmeu îngrozitor», «o dihanie spurcată»... (N.D. Popescu, *Cei trei frați și zmeul*, apud Călinescu, 24). În altă parte, luminiscenta, însoțită de zgomotele caracteristice (asimilate fulgerelor și tunetelor) oferă poate chiar mai multe referiri la natura eoliană a personajului, pentru care voinicul-Făt-frumos este un adevărat solomonar, care, asemeni unui dresor, îl pune la punct pe zmeu: ”Zmeul moșier locuiește într-un ostrov înconjurat de un rîu de foc. Cînd vrea să intre în ostrov se descinse de un bici ce-i înfășură mijlocul, plesnește cu el peste rîul de foc, care se desface în două... Un voinic i-l fură, plesnește din el și trece rîul de foc, zmeul în chip de nor gros din care ies mii de fulgere iese în cămașă și desculț, voinicul plesnește din nou, cărarea din apă se închide și zmeul rămîne închis în ostrov (*idem*, 27-28). În strînsă legătură cu motivul de mai sus poate fi

pusă o altă imagine a luminiscentei, *para de foc* (roata de foc, vîlvătaia etc.), devenită și ea un loc comun al basmelor[2]. Fără să fie încă o marcă exterioară a metamorfozei suferite, luminiscenta este un semn distinctiv al supranaturalului demonic. Într-un basm se spune: /eroii/ ”Au plecat mai nainte. Au ajuns la para cea de foc. Acolo nu era pară de foc, ci era o curte și era douăzeci și patru de zmei împrejurul mesei afară, dormeau pe pămînt la soare...” (Bîrlea, *Cu Petrea Făt-frumos, steblă de busuioc, născut la miezul nopții*). Cel mai adesea, focul viu reprezintă ipostazierea energiilor deosebite ale personajelor în cauză: ”Cînd lupta devine înverșunată, zmeul și Făt-Frumos se prefac într-o roată sau pară de foc de diferite culori: unul pară vînată și altul pară galbenă, sau unul flacăra galbenă și altul flacăra roșie, roată de foc roșie și roată de foc verzuie, ori roată de lemn și roată de fier“ (Șăineanu, 528).

1.1.3. Elemente mitologice la nivelul funcțiilor specifice

Înainte de a prezenta funcția esențială a zmeilor din basme, considerăm necesară reamintirea atribuțiilor specifice ale acestor demoni în legendele populare: ”În Hațeg cred că balaurii totdeauna poartă ură oamenilor, și numai solomonarilor e a se mulțumi că nu bate piatra de cîte ori sînt pe cer nori grei. Cînd solomonarul și balaurul sînt sus în văzduh, balaurul întrebă pe solomonar că îs la țară ori pe pădure. Solomonarul, știindu-i gîndul, răspunde că îs la țară, cînd îs pe pădure și astfel bate piatra pe păduri și locuri pustii. Dacă balaurul cu toate acestea ar slobozi piatra pe semănături, atunci solomonarul smîncește din frîu și îl abate pe păduri. Dacă nu poate învinge cu el, atunci îl trîntește la pămînt. Cînd pică balaurul, pică și norul care l-a purtat, și atunci e rupere de nori“ (Gherman, 138). Am văzut în capitolul de mai sus în ce măsură înfățișarea zmeului – personaj de basm – se pune de acord cu funcțiile personajului mitologic.

Răpitorul prin excelență

Vom vedea în cele ce urmează cîteva din ipostazele pe care le ia funcția de răpitor, cumulată cu o serie de atribute ale demonilor magiei meteorologice. În multe basme, zmeii, asemeni vîrcolacilor sau balaurilor, au înghițit soarele, luna și stelele (Ioan Pop-Reteganul, *Aripă-frumoasă*, Petre Ispirescu,

Greuceanul). În basmul *Stan Bolovan*, cules de Ioan Pop-Reteganul, zmeul fură oi din staul. Demonstrând că poate fura orice, în afara unor obiecte concrete, basmul *Tăleruş* al lui Ispirescu merge chiar mai departe: eroul se pomeni cu un balaur care-i ceru ”lucrul ce va iubi mai mult”. ”Peste noapte veni balaurul și-i ceru juruința. Băiatul uimit nu știa ce să facă: pâinea de pe masă începu a sări și a zice: «Hei, balaure, pe mine m-a semănat, am crescut, m-a tăiat cu secera, m-a legat snopi și am răbdat; rabdă și tu și du-te în smârcul mărilor». După ce mai zise o dată, apoi a treia oară: «rabdă și tu, balaure blestemat, plesnire-ai!», balaurul plesni“ (*apud* Șăineanu, 471-472). Fragmentul de mai sus este interesant și din perspectiva strict mitologică. În primul rând, aduce în prim-plan un motiv pronunțat demonic – este vorba de motivul pactului cu demonul, pe care eroul, aflat într-o situație fără ieșire, este forțat să-l parafeze. În sfârșit, izbăvirea de zmeul/balaur samavolnic se face de asemenea în spiritul practicilor defensive tradiționale: ca și în cazul Joimăriței, al *zburătorului* sau al strigoilor[3], izgonirea este asigurată de performarea motivului ”chinurile pîinii”/”chinurile cînepei”, la auzul căruia toate duhurile sînt puse pe fugă.

Raptul fetelor (de împărat)

Pe lângă tulburarea echilibrului cotidian, prin intruziunea brutală în lumea oamenilor, care sînt deposedați de obiecte vitale, zmeii basmelor, dar și ai legendelor mitologice acționează și în alt plan: ei perturbă și relațiile sociale, răpindu-le pe fetele oamenilor sau posedîndu-le agresiv. Unele basme conțin chiar explicit motive specifice ale legendelor mitologice: trei fete de împărat care au mers la jocul feciorilor sunt furate de trei zmei. Se iscă o furtună mare cu volbură și vînt și jocul se sparge, fetele fiind furate de zmei (G. Cătană, *Serilă, Mezilă și Zorilă*). O fată, trimisă de o văduvă la câmp să ducă merinde fraților ei, nu mai ajunge cu mîncarea. Feciorul cel mai mare merge până în pădure, dă de o brazdă proaspătă și nimerește la curțile unui zmeu, întărite ”tot cu stînci de bolovani”. Urcă fără frică treptele de piatră și găsește pe soru-sa, gătită ”ca o grofoaie” și făcînd de mîncare... (Reteganu, *Pipăruș Petru și Florea Înflorit*). Un fecior de împărat se duce la un împărat și-i cere fata de nevastă. Acesta pretinde

să-i scape întîi pe cele două surori ale fetei din ghearele celor trei zmei (N.D. Popescu, *Vasilică Viteazul*) ș.a.m.d.

Zburătorul

Apetența deosebită a zmeului pentru fetele și femeile oamenilor amintește de un temut exponent al mitologiei populare, o personificare a dorinței erotice: ”Bărbatul, femeia, flăcăul se zice că are *lipitură*, atunci când dimineața se scoală cu vinețele (vînatăi) pe corp, fără puteri, zdrobit de osteneală. Se crede că lipitura la femei vine din zburător și anume din frică, după vreo sperietură“ (Pamfile, 1910, 47). Zburătorul este descris ca un spirit rău, ca un zmeu/balaur, care intră noaptea pe coș[4] sub formă de șarpe luminiscent. De cele mai multe ori zburătorul cumulează funcțiile unor tipuri variate de duhuri specializate: el este, pe de o parte, personificarea dorinței sexuale, cu toate predicatelor pe care le poate dezvolta ea, dar și, pe de altă parte, personificare a coșmarului nocturn: ”Zburătorul chinuiește toată noaptea pe femeia sau fata care are lipitură, căci simte pe corp ca o mare greutate, mușcături, ciupeli, gîdilături“ (*idem*). Rușii îl asimilează pe zburător stelelor căzătoare, în urma aceleiași reprezentări comune, care subliniază luminiscenta personajului. Astfel, sub înfățișarea stelelor căzătoare, duhurile necurate răspunzătoare de legături sexuale cu femeile singure sau tinerele fete, pătrund prin hornuri în casele acestora (Afanasiev, 274). Originea acestor demoni incubi sau succubi este aflată de reprezentările populare în vechile legende referitoare la căderea îngerilor. De atunci, se spune, ”unii au rămas în cer, spînzurați cu capul în jos și cu picioarele în sus; de aceea zice că nu e bine să te uiți, cînd cade vreo stea din cer, căci stelele acele sînt diavolii cei spînzurați, cad pe pămînt“ (Brill, 1994, I, 30). În strînsă legătură cu motivul revoltei îngerilor, se insistă asupra caracterului activ al acestor stele malefice: ”Afară de aceste stele, mai sînt pe cer și așa-numitele stele călătoare. Acestea (...) sînt zmei și balauri, pe care Dumnezeu i-a pedepsit să rătăcească pe sus, departe, prin locuri pustii, dar ei nu ascultă și caută să se apropie de pămînt, ca să vrăjească pe oameni. Pentru că ei varsă foc pe nări cînd trec prin apropierea pămîntului, ei lasă dîre luminoase, care brăzdează cerul. Uneori se lovesc între ei, sau crapă de ciudă că nu le-a reușit vraja. Se aude atunci un pocnet și dacă

se duce cineva acolo, găsește bucăți din corpul sau sîngele lor, sub forma unor pietre negre. Acelea-s bune de leac și mai ales de vrăji. Ferește pe copii de sperietură și puse pe jar, se afumă cu ele casele ca să îndepărteze duhurile rele“ (Olinescu, 72-73). Ca în cazul strigoilor, frecvent se spunea că zburătorul era de fapt un mort demonizat, care revenea pe pămînt din cauza unui exces de iubire (din partea lui sau a perechii rămase în viață). Adesea, pentru a scăpa de zburător, se realizau o serie de practici de alungare a acestuia prin crearea unei situații imposibile. Femeia bîntuită se așeza pe prag și, în așteptarea duhului, începea să-și pieptene părul. Cînd acesta venea și o întrebă ce face, trebuia să i se răspundă utilizînd o ”formulă a imposibilului“: ”Mă pregătesc să merg la nuntă, se mărită soră cu frate“ etc. Duhul, uimit, îi spunea: ”Unde s-a mai văzut să se mărite soră cu frate?“ – clipă în care femeia trebuia să-l demaște: ”Dar unde s-a mai văzut ca un mort să moară, și apoi să înceapă să umble din nou?“ – fapt ce îl pune în derută pe zburător. Referiri la asemenea posedări nocturne pot fi găsite și în basme. În fragmentele de mai jos pot fi regăsite toate elementele semnificative ce stabilesc o legătură între cele două tipuri de personaje: ”Era o babă și-un moșneag, dar ei n-aveau copii. Se sfătuiesc ei într-o zi că să apuce el pe un drum și ea pe altul, și ce vor găsi în cale, acela să le fie copil. Iată că mergînd moșneagul cu capul în jos găsește un șerpă mititel. L-a adus acasă și l-a pus pe cuptor.

Hrănindu-l bine, s-a făcut din șerpișorul acela, în scurt timp, coșcogeamite *balaur*. Într-o zi, se scoală șerpele și zice moșneagului: «Tată, eu vreau să mă însor, să te duci la Verde-împărat și să ceri fata s-o deie după mine»... /urmează încercările tradiționale, se face nunta etc./ A doua zi dimineată /după nuntă/, împărăteasa așteaptă să vadă pe fata ei supărată, dar ea de bucurie nu știa pe unde calcă. Împărăteasa a gîndit că de spaimă s-a smintit. În cele din urmă vede că e teafără. «Draga mamei, o întrebă împărăteasa, ce vra să zică asta că la nenorocirea ta te văd așa de veselă?» «Doamne, mamă, cînd ai ști ce frumos bărbat am, atunci m-ai crede. *El noaptea nu e șerpă, își leapădă pielea și rămîne un tînăr, cum nu mai este altul sub soare*»... (Niculiță-Voronca, 813). Această dualitate antroporfism/teratologic este întru-totul specifică demonului din legendele mitologice. Și, mai mult, ca o posibilitate de a-l face să dispară pentru totdeauna, și în basm se apelează la aceeași probă a focului, pentru a cărei realizare se apelează la naivitatea tinerei: ”Iată că vine într-o zi o babă și-i spune fetei, că dacă vrea ca el să rămîie pentru totdeauna om, să nu se mai facă șerpă, să ia o tavă cu jeratic și s-o puie la capătul patului, și seara, cînd el va arunca pielea la picioarele patului și va dormi, ea să împingă pielea pe jeratic, căci va arde și el nu va mai avea cu ce se îmbrăca...”.[5]

Foto Felician Săteanu: Pictură din biserica veche, Bicăz, 2007

1.2. Balaurii.

1.2.1. Zmei și balauri

”Sf. Gheorghe are de lucru cu balaurii, după cum se vede pe icoană.“

(Niculiță-Voronca, 811)

La prima vedere, există deosebiri fundamentale între personajele omonime din legendele populare și din basme. Dacă în credințe șarpele este, în afara ipostazelor malefice, și un simbol al înțelepciunii, uneori un ingredient necesar pentru obținerea unor calități extraordinare, basmele fac din el un adversar, un obstacol greu de învins pentru eroul uman, înzestrat cu puteri slabe. Deosebirile sînt însă numai de suprafață. Zmei sau balauri, înaripați sau tîrîtori, cu unul sau mai multe capete – sînt personaje complexe, care depășesc tiparele prin care pot fi caracterizate în limbajul comun. Legendele etiologice încearcă să stabilească o primă legătură de filiație între cele două viețuitoare, la început aeriene și abia mai târziu, în urma blestemului originar, terestre: ”În cer la Dumnezeu sînt de toate lighioanele, numai șerpi nu. Șerpele dintîi era un zburător, avea aripi și picioare, ședea în rai și era bun la Dumnezeu, dar el a primit duh rău într-însul, pe diavolul, și a învățat-o pe Eva de au păcătuit. Dumnezeu s-a mînia și i-a dat, atît pe dînșii cît și pe șerpe, afară din rai, iar șerpelui i-a luat picioarele și aripile și l-a trîntit jos...“ (Niculiță-Voronca, 833). Alteori, conștiința populară este și mai categorică: ”Șerpele e din drac, el are pe dînșul piele de drac“ (*idem*). În unele limbi slave o denumire a acestuia cuprinde această rădăcină în temă (*zmei* ‘șarpe, balaur’). Este posibil, pe lîngă posibilitatea ca denumirea să fie o trimitere directă la natura ”pămînteană“ a șarpelui, ca acest cuvînt să fi fost, la origine, o simplă determinare a reptilei, ‘cel ce se tîrăște pe pămînt’, fiind, deci, un eufemism (Ionescu, 34, 76, 147). În alte credințe, izgonirea din rai nu este privită ca o catastrofă – ea poate fi interpretată ca un fel de recompensă, șarpele fiind instituit în postura de *păzitor*, *de gardian* (e adevărat, al unui *topos* decăzut): ”Cum șarpele iscodea și urzea mereu împotriva Fărtatului, atunci Fărtatul l-a

prins de coadă, l-a învățat de două ori cum învățî un bici și l-a azvîrlit în hău. Și a zis: – Să te încolăcești în jurul pămîntului de nouă ori și să-l aperi de prăpădul apelor“ (Vulcănescu, 246). Așa cum se observă din această legendă, demonizarea șarpelui, sub înfățișarea balaurului, s-a făcut concomitent cu sublinierea naturii acvatice a acestuia, care-l plasează frecvent în domeniul apelor terestre sau celeste. Șerpilor/balaurii guvernează atît apele subterane (fîntîni, izvoare), cît și pe cele atmosferice (șarpele-curcubeu; balaurul-conducător al norilor de ploaie etc.). În acest sens, natura umană a balaurilor este atipică. Cel mai frecvent, povestirile surprind transformarea șerpilor în balauri, în anumite circumstanțe, inevitabile și firești în logica mitului, care nu exclud și posibilitatea drumului parcurs în sens invers de către balaurii-șerpi: ”Balaurii se fac din șerpi pe care nu i-a văzut suflet de om șapte ani. Dar acești șerpi nu toți se fac balauri, ci ei se adună într-o zi de vară, cînd e căldura mai mare, între hotare, și acolo se pun bot în bot, încep a sufla și a spumega la gură. Balele acelea amestecate încep a se face apoi o piatră scumpă cît o mărgea, ori chiar și cît un ou. Aceasta apoi o acoper cu trupul și o ling într-una, fără să scadă, și așa își astîmpără foamea și setea. De cumva vreun șerpe ar înghiți-o, acela se face balaur, trupul i se schimbă, capătă aripi și cu acestea se înalță în nori“ (Gherman, 136).

În basm, balaurul este plasat în aceeași zonă de graniță, cînd încercînd să se ridice la cer, susținut de aripile sale, cînd tras la pămînt de însemnele caracterului său teluric. Prin tradiție, eroul basmului luptă pe tărîmul celălalt cu trei frați balauri. ”Întîiul cît butia de gros, cu capul zburînd pe sus ținut de două aripi năprasnice și cu coada tîrîndu-se pe pămînt, prăpădind tot pe unde trece...“ (N.D. Popescu, *Fata din dafini*, apud Călinescu, 47). În ceea ce privește atributele caracteristice, focul pîrjolitor pare să fie de departe elementul distinctiv al monstrului fabulos: ”Cînd Făt-Frumos îi taie capul, balaurul varsă un sînge otrăvit... Din gura capului drept suflă foc uscînd tot ce găsește în cale, cu gura capului stîng îngheață totul, cu capul din față adiază tocmai cum e bine să crească și să învelesească verdeața...“ Și totuși, între gheață și foc, balaurul, chiar în această ipostază pircică, este și el, asemeni zmeului, un reprezentant al meteorologiei, care are în puterea sa atît arșița nemiloasă, cît și răcoarea liniștitoare a izvorului.

Balaurul din fântână

Ființă de graniță, ca și zmeul, balaurul este un păzitor tradițional al hotarelor: ”un balaur cu trei capete, cu niște fețe grozave, cu-o falcă-n cer, cu una în pământ stătea de strajă la puntea deasupra prăpastiei de la marginea împărăției“ (Slavici, *Zîna Zorilor*). Astfel de monștri exemplari sînt numeroși în mitologiile vechi: ”Cadmus, fondatorul Thebei, trimițînd pe tovarășii săi să ia apă dintr-o pădure, un dragon, fiu al lui Marte și al Venerei, îi mîncîcă. Cadmus omoară monstrul. Hercule ucide hydra din lacul Lerna, care avea șapte, ori nouă, ori cincizeci de capete, tăiate de erou dintr-o dată, oricîte ar fi fost. Merele din grădina Hesperidelor erau păzite de un balaur, cu o sută de capete, lîna de aur era și ea în paza unui balaur, pe care îl ucise Jason“ (Călinescu, 43). În concordanță cu reprezentările mitologice, basmele populare cunosc și ele asemenea gardieni, masați cu deosebire în zona izvoarelor, a fîntînilor. În basmul *Măr și Păr* (Ion Pop-Reteganul), zmeul/balaur, înfățișat în această calitate de patron al locului își cere, asemeni oricărui stăpîn, dreptul, ofranda specifică: ”Aici în apropiere se ține un zmeu care bea toată apa din izvorul nostru, vitele ni se împuținează, că le-a mîncă și el, dar mor de sete. Am vrut să mergem de aici, dar nu ne lasă, nu se odihnește pînă ce nu ne va mîncă pe toți...“. În alte variante, motivul jertfei rituale este evident: ”în orașul nostru e numai o fîntînă, în care este un bălaur cu șapte capete. Acesta tot la o jumătate de an cere cîte o față, pe care o vrea el, iar orașul trebuie să-i dea, căci de nu, nu ne dă apă...“ Într-o baladă dobrogeană, *Zmeul și zmeoaica*, zmeul îmbie pe trei voinici să-i scoată punga din puț, în fundul căreia sta zmeoaica, care-i înghiți. Dar cel mai mic o despică cu paloșul, iar dintr-însa ies ceilalți doi voinici ”jumătate mistuiți și jumătate otrăviți,, (Șăineanu, 530). În afară de imaginea monstrului nefast, instituit de tradiție pentru a pune în practică misteriile inițierilor, șarpele-dragon le putea apărea inițiaților și în calitate de donator, el fiind prin tradiție paznicul castelelor fermecate sau al peșterilor miraculoase, ce adăposteau comori fabuloase. El face cîteodată și pe bidiviul, ducîndu-și echipajul spre isprăvi diavolești sau plimbîndu-l prin Infern. Doctorul Faust este dus în Infern de către doi dragoni (Clébert, 110). În mod asemănător paznic de comori, dragonii indieni purtau pe cap o perlă scumpă, o gemă sau o piatră

prețioasă, a cărei posesie îi conferă omului puteri fabuloase (*idem*), ceea ce ne trimite cu gîndul la mărgeaua șerpilor din mitologia română. Așa cum se vede, în pofida cosmetizării excesive a șarpelui, în direcția scoaterii în evidență a puterilor sale distrugătoare, șarpele-balaur era mai degrabă o ființă manipulată de către cunoscătorii avizi de a intra în stăpînirea comorilor de tot felul. Să nu uităm, în acest sens, de varianta ignică a șarpelui domestic, șarpele de foc (întîlnit cu precădere la popoarele slave), un zburător *ad-hoc*, spiriduș înaripat cu înfățișare (cvasi-)ofidiană, care îi aduce posesorului bani, cereale, lapte etc. (Olteanu, 314-315)[6].

Mai mult decît simple personaje golite de sens, zmeii și balaurii basmelor fantastice reprezintă o categorie aparte de personaje: situate în postura de adversari tradiționali ai eroului, ele sînt, în ultimă instanță, instrumente ale destinului (în varianta fastă, a ”chemării“ la împlinirea ursitei predestinate, sau nefastă – în cazul victimelor-ofrande pe care le primesc păzitorii). Demoni-gardieni, păstrători ai comorilor, sau, prin extensie, ai tuturor lucrurilor de preț pe care le-ar putea dori eroul, aceste reprezentări fantastice sînt mai degrabă victime ale unei agresivități umane în spațiul și în timpul mitic. În pofida barierei emoționale pe care o ridică tradiția, zmeul și balaurul basmelor sînt mai degrabă simpatizați în competiția declanșată de eroul uman al genului: acesta din urmă, lipsit de prea multă inteligență sau forță fizică, singurele capabile să facă din el un model de urmat, este investit de tradiție în funcția de super-erou, funcție în care reușește să se păstreze prin intermediul puterilor magice care îi sînt revelate. În loc de vîntător, victimă, zmeul sau balaurul este împins către declanșarea acțiunii, pentru a fi mai apoi înfrînt, prin mijloace nu tocmai cinstite, în direcția respectării normelor eticii populare ce guvernează basmul.

NOTE ȘI BIBLIOGRAFIE

- AFANASIEV, A.N., *Drevo Žizni. Izbrannye stat'i*, Moscova, 1982
 BRILL, Tony, *Legendele românilor*, I-III, Ed. ”Grai și suflet – Fundația Culturală Română“, București, 1994
 CĂLINESCU, G., *Estetica basmului*, Editura Pentru Literatură, București, 1965
 CĂTANĂ, G., *Povești populare din Banat*, Editura Tineretului, București, 1956

- CLÉBERT, Jean Paul, *Bestiarul fabulos. Dicționar de simboluri animaliere*, Editura Artemis-Cavallioti, București, 1995
- GHERMAN, Traian, *Meteorologie populară*, Blaj, 1928
- IONESCU, Anca Irina, *Lingvistică și mitologie*, Editura Litera, București, 1978
- NICULIȚĂ-VORONCA, Elena, *Datinile și credințele poporului român, adunate și așezate în ordine mitologică*, I, Cernăuți, 1903
- OLINESCU, Marcel, *Mitologie românească*, București, 1944
- OLTEANU, Antoaneta, *Metamorfozele sacralului. Dicționar de mitologie populară*, Editura Paideia, București, 1998
- PAMFILE, Tudor, *Sărbătorile de vară la români. Studiu etnografic*, București, 1910
- POP-RETEGANUL, Ioan, *Povești ardelenesti*, Editura Tineretului, București, 1957
- SLAVICI, Ioan, *Povești*, Editura Minerva, București, 1975
- ȘĂINEANU, Lazăr, *Basmele române în comparațiune cu legendele antice clasice și în legătură cu basmele popoarelor învecinate și ale tuturor popoarelor romanice*, Editura Minerva, București, 1978
- VULCĂNESCU, Romulus, *Mitologie română*, Editura Academiei, București, 1987

[1] Cu intensitatea descărcărilor atmosferice poate fi asemănat un alt act tipic al basmelor fantastice: "Se aude o duduitoră puternică ce face să se cutremure casa din temelie. Poarta se dă de perete, ușa se deschide cu zgomot și buzduganul zmeului sare pe masă și de pe masă se așează în cui..." (N.D. Popescu, *Vasilică Viteazul*, apud Călinescu, 27).

[2] Trebuie să menționăm aici că în general luminescența este o trăsătură caracteristică a demonului, numeroase fiind personajele mitologice caracterizate de această realizare: *zburătorul*, *spiridușul* luminiscent (*șarpele de foc*), *Joimărița* etc.

[3] Un act de o cruzime rar întâlnită, chiar și pentru un zmeu înfricoșător, este surprinsă în basmul *Spată-Lată și Inimă-Putredă* de N.D. Popescu: o zmeoaică mulse din răzbunare inima fratelui eroului și-i puse în loc o mână de putregai, apoi amorți, împietrindu-i, pe oamenii și slugile lor... (Șăineanu, 401). Mai mult, personajul numit Inimă-Putredă poate fi asimilată victimelor strigoilor sau ale zburătorilor, un mort viu, "culcat pe un pat, un tînăr foarte frumos, dar galben la față și slab, ca și cum ar fi fost mort..." (*idem*).

[4] O ipostază mai puțin obișnuită a zmeului în basm trimite la *zburător*: "Zmeul îl pofteste pe cumnat la larg, îl întreabă dacă vrea să meargă "pe horn ca mîțele ori pe ușa ca cîinii". Feciorul spune că pe ușa ca oamenii. Însă zmeul iese pe horn ca mîțele, îi taie capul, îl îngroapă sub un gard iar inima i-o pune într-un bolid" (Reteganu, *Pipăruș Pătru și Florea Înflorit*, apud Călinescu, 30-31).

[5] Efectul acestui act generează dispariția soțului-zmeu și peregrinările femeii însărcinate, pornite în căutarea bărbatului iubit,

[6] Ecouri ale acestui personaj pot fi întâlnite și în folclorul românesc: cf. cîntecul *Ciobanul Limon* (Niculiță-Voronca, 835-836): "Limon, Limon, dragul mamei./ Ce-ai strigat în gura mare?/ Ori oile le-ai prăpădit./ Ori mîncarea ai sfîrșit?/ – Ba eu singur am greșit./ Că m-am culcat sub un hat./ Sub un hat lăturat/ Și șerpe-n sîn mi-a intrat –/ Un șerpe balaur/ Cu solzii de aur (...)/ – Puică, puiculița mea./ Am pus gînd că te-oi lua./ Învălește-ți mîna bine/ Și vîr-o în sîn la mine/ Și scoate un șerpe balaur/ Cu solzii de aur./ Ea mîna ș-a învălit/ Ș-a scos aur și argint".

THE DEMONIC CHARACTER OF FAIRY TALES – IN BETWEEN A "ZMEU" AND A DRAGON

The study approaches the image of the "zmeu" as it appears in Romanian fairy-tales, proving to be a well-defined entity, different from any other fabulous characters; at a first glance, it is similar to the dragon, but the "zmeu" demonstrates specific physical characteristics, as well as specific functions, and, is also has an origin which sends us to completely different realities. The "zmeu" has a human appearance (or at least, humanoid characteristics), that is, it has an ofidien appearance. The dragon, which proves to be a patron of meteorological phenomena, and an adversary of fertility, plays an entirely different role, and thus, the two characters mark different modalities of representic the evil when it comes into contact with the human space.

Foto Felician Săteanu: Pictură din biserica veche, Bicz, 2007

